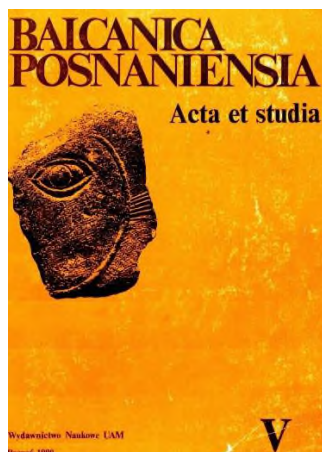

Sarnowski Tadeusz, Trynkowski Jan, *Stemple „okrętowe” legionu I Italskiego na ceglach i dachówkach z Novae*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1990, t. 5, s. 251–264.

<https://doi.org/10.14746/bp.1990.5.19>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52698>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

STEMPLE „OKRĘTOWE” LEGIONU I ITALSKIEGO NA CEGŁACH I DACHÓWKACH Z NOVAE

TADEUSZ SARNOWSKI, JAN TRYNKOWSKI

ABSTRACT. Sarnowski Tadeusz, Trynkowski Jan, *Stemple „okrętowe” legionu I Italskiego na ceglach i dachówkach z Novae* (The „ship” stamps of the First Italian Legion on bricks and rooftiles in Novae). *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, V, Poznań 1990, Adam Mickiewicz University Press, pp. 251 - 263, 5 figs. ISBN 83-232-0007-6. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

In the article the authors contained an attempt at interpretation of ship representations on the stamps of the First Italian Legion, impressed on bricks and rooftiles found in Novae (the headquarters of the Legion).

Tadeusz Sarnowski, Jan Trynkowski, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Institute of Archaeology of the University of Warsaw), Krakowskie Przedmieście 1, 00-047 Warszawa Polska – Poland.

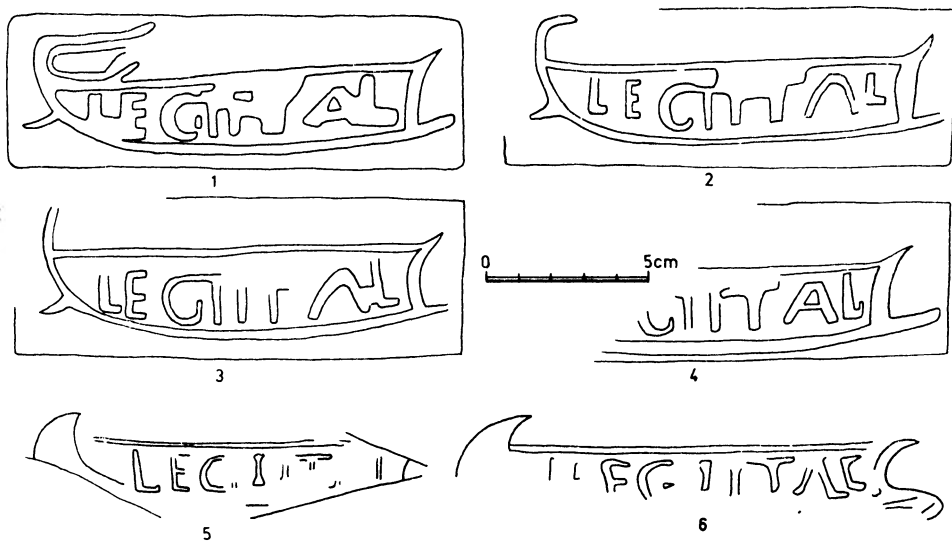
Pośród około 220 wydzielonych dotąd typów stempli legionu I Italskiego znanych z wykopalisk w Novae, siedzibie tego legionu, odrębną grupę tworzą stemple z przedstawieniami okrętów (ryc. 1, 2). Sprawę osobliwego charakteru tych stempli podnosiła ostatnio bułgarska badaczka V. Božilova¹. Niezmiernie rzadkie występowanie podobnej oprawy graficznej dla nazwy legionu skłania do podjęcia refleksji na temat jej znaczenia.

Z tej części stanowiska, na której prowadzą prace polskie ekspedycje, to jest z terenu obozu, pochodzą 22 przykłady odcisków stempli z przedstawieniami okrętów². Zdecydowana większość była już publikowana³. Tylko sześć odcisków stempli występuje na tegułach, pozostałe natomiast na *bessales* (kwadratowych ceglach

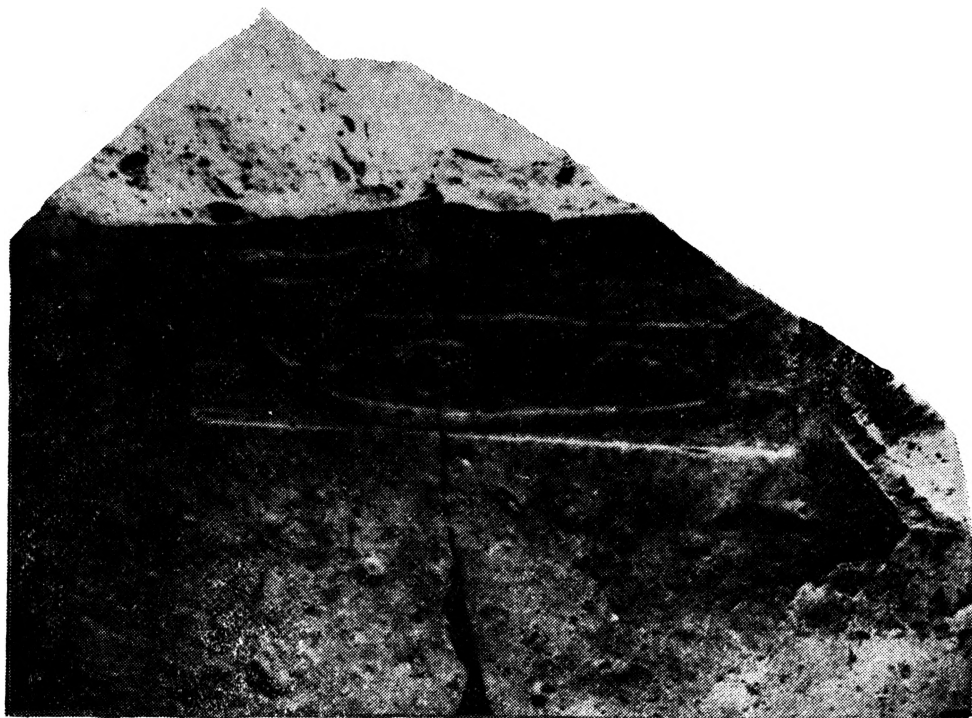
¹ V. Božilova, *Au sujet des emblèmes des briques et des tuiles de Novae*, w: *Praktika tou e diethnous synedriou ellenikes kai latinikes epigrafikes*, II, Athena 1987, s. 87 - 89.

² Najwięcej zabytków (12) pochodzi z piwnicy hypokaustycznej należącej do łaźni (?) położonych bezpośrednio na zachód od *principia*, 7 z *valetudinarium*, 2 z *porta principalis sinistra*, 1 koło zachodniego muru obronnego.

³ J. Trynkowski, *Archeologia* XVII 1966, nr 11, tabl. IV 11; W. Pająkowski, w: *Novae – The Western Sector* 1976, 1978, Poznań 1981, s. 139 nn., nry 79, 94, 139, 142, 147 - 149, 183; T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel aus Novae*, *Archeologia* XXXIV 1985, s. 17 - 61.

Ryc. 1. Stemple „okrętowe” z Novae (rysunki 5 i 6 sporządzono wg fotografii bez dodanej skali)

Ryc. 2. Stempel z przedstawieniem okrętu na teguli z Novae

o wymiarach $19 \times 19 \times 8$ cm), użytych do konstrukcji *pilae* w *hypocaustum* należącym prawdopodobnie do łaźni legionowych⁴. Z wykopalisk kolegów bułgarskich opublikowany został w 1980 r. jeden odcisk stempli na gąsiorze (*imbrex*)⁵.

Zbliżona paleografia napisów, rozmiary i wygląd odcisków, a także ta sama redakcja tekstu: *LEG(ionis) I ITAL(icae)* – pozwalają domyślać się, przy zachowaniu niezbędnej ostrożności, że stemple z przedstawieniami okrętów były używane w jednym okresie⁶. Nie przeczą temu, ale też i nie potwierdzają tego zdecydowanie, dane archeologiczne. Najmniej wątpliwości budzą odciski stempli czterech pierwszych typów, wszystkie bowiem znalezione zostały w łaźniach legionowych, w tym głównie na ceglach z *pilae* wspomnianego już wyżej *hypocaustum*⁷. Zdaniem S. Parnickiego-Pudełko pomieszczenie *hypocaustum* powstało nie wcześniej niż w wieku II i nie później niż na początku wieku III⁸. Ponieważ stemple tych samych typów występują również w *valetudinarium*, gdzie przeważają jednakowoż *tegulae*, możemy sądzić, że równocześnie z budową łaźni legionowych, czy tylko ich części, kryto lub reperowano dach szpitala, którego kamienna faza datowana jest na II wiek⁹. Całkowity jak dotąd brak „okrętowych” stempli w bogatym materiale z *principia*, gdzie prace budowlane trwały zarówno na początku III wieku, jak i nieco później, kazałby opowiadać się raczej za wiekiem II w próbie uściślenia datowania omawianych typów. Domyśl taki osłabia jednak poważnie obecność w rumowisku *hypocaustum* łaźni cegieł z odciskiem stempli *LEG(ionis) I ITAL(icae) ALE(xandrianae)*. Tak czy inaczej pojawienie się stempli „okrętowych” musiało przypaść na okres wzmożonej aktywności budowlanej, nie tylko zresztą w samym Novae, lecz zapewne także w innych punktach dolnomezjskiego limesu, w czym miały chyba poważny udział cegielnie legionu I Italskiego. Wydają się o tym świadczyć przykłady „okrętowych” odcisków stempli naszego legionu znalezione w Durostorum, siedzibie legionu XI Claudia, który stacjonował tam od czasu zakończenia wojen dackich Trajana¹⁰.

⁴ Por. S. Parnicki-Pudełko, w: *Novae – The Western Sector 1976, 1978*, Poznań 1981, s. 15; S. Parnicki-Pudełko, L. Press, Meander 1981, 5, s. 245 - 248.

⁵ V. Božilova, Klio LXII 1, 1980, s. 68, fig. 10.

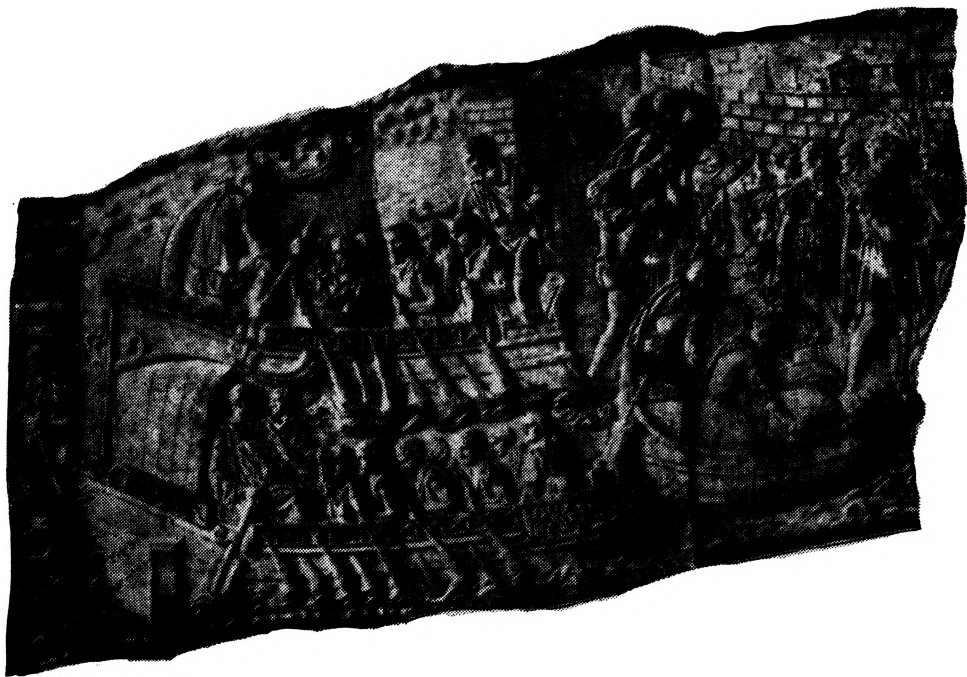
⁶ Jak dotąd wyróżniono 7 typów stempli, wśród których przeważają typy formatu $14 \times 4,8$ cm (ryc. 1: 1 - 4). Niewielkie różnice wymiarów zachowanych odcisków nie przekraczają kilku procent, tj. dopuszczalnej granicy różnic powstających w wyniku kurczenia się gliny podczas wysychania i wypału.

⁷ Jak słusznie wskazał S. Parnicki-Pudełko (o.c., s. 15), *pilae* z *hypocaustum* dostarczyły jednego z nielicznych dotąd znanych w Novae zespołów stemplowanych elementów ceramicznych odkrytych w miejscu pierwotnego przeznaczenia.

⁸ Zob. przyp. 4.

⁹ L. Press, Meander 1983, 10 - 11, s. 385 - 405.

¹⁰ Komunikował o tym P. Donevski w referacie wygłoszonym na sympozjum w Novae (31 VIII - 1 IX 1979 r.). Autor referatu przedstawił również inny stempel legionu I Italskiego z wyobrażeniem orła, znaleziony w Durostorum, na północ od obozu. Jak wynika ze znalezisk z Novae, typ ten jest współczesny stemplom „okrętowym”.

Ryc. 3. Scena XXXV z kolumny Trajana

Ujednolicone, a jednocześnie bardzo schematyczne, przedstawienia okrętów na stemplach z Novae z trudnością poddają się próbom klasyfikacji, tym bardziej, że nie najlepszy jest stan zachowania zabytków, na których występują ich odciski. Co najwyżej możemy wydzielać dwa rodzaje okrętów: bardziej masywny z ostrym dziobem oraz smuklejszy i niższy, także z ostrym dziobem. Oba typy, które różnią się właściwie tylko proporcjami i kształtem rufy, robią wrażenie okrętów wojennych z wiosłami imitowanymi znakomicie przez pionowe hasty liter. Największą liczbę szczegółów zawiera stempel nr 1, na którym wyraźnie przedstawiona jest nie tylko dolna, lecz i górna część wiosła sterowego oraz kabina na rufie przytwierdzona do długiego ramienia stelażu.

Najbliższe dla naszych okrętów paralele ikonograficzne znaleźć można na kilku scenach kolumny Trajana, wśród których zwraca szczególną uwagę scena XXXV, przedstawiająca dwa okręty wojenne i rozładunek barki u stóp twierdzy legionowej (ryc. 3). Ten epizod z drugiej kampanii pierwszej wojny dackiej rozegrał się wedle niektórych badaczy pod murami Novae¹¹; nie ma to oczywiście dla naszych roz-

¹¹ A. V. Domaszewski, *Philologus* LXV 3, 1906, s. 330; W. Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule*, Berlin 1977, s. 18; R. Vulpe, w: *Studia in honorem V. Beševliev*, Sofia 1978, s. 465.

ważać istotnego znaczenia. Sylwetki okrętów odpowiadają generalnie obu rodzajom przedstawień na stemplach. Dolny okręt, zapewne z samym Trajanem u steru, jest dłuższy i ma kabinę na rufie, górny natomiast odznacza się masywniejszą konstrukcją, jest krótszy, a kabina-namiet nie jest rozpięta na widocznym stelażu. Podobne okręty z dwoma rzędami wiosł widnieją także na innych scenach kolumny. W próbach identyfikacji typów okrętów z kolumny Trajana głosy specjalistów wahają się pomiędzy *liburnae* a *biremes*¹².

Dla rozpoznania typów okrętów występujących na stemplach z Novae sięgnąć należy po informacje zawarte w źródłach pisanych. Źródła te pozwalają stwierdzić, że wodami Dunaju na jego odcinku mezyjskim pływało na usługach armii w czasach rzymskich i wczesnobizantyńskich co najmniej około dziesięciu typów czy rodzajów okrętów, statków i łodzi. Oto ich zestawienie¹³:

- *naves frumentariae* (Br. Mus. Papyrus 2851)¹⁴;
- *liburnae* (*liburna* „Armata” z inskrypcji wotywniej z Noviodunum – E. Doruțiu-Boilă, *Inscriptiile din Scythia Minor*, București 1980, s. 284 n., nr 273)¹⁵;
- *naves amnicae* (Not. Dign. Or. XL 36);
- *musculi Scythici* (Not. Dign. Or. XXXIX 35);
- *plateypegia* (Not. Dign. Or. XXXIX 35)¹⁶;
- *lembi* (Amm. Marc. XXI 9,2; Mamert. paneg. XI 8);
- *lusoriae* (*iudicariae et agrarienses*) *limitis Mysiaci* (Cod. Theod. VII 17,1 z 28 I 412 r.; Nov. Theod. XXIII 5 z 12 IX 443 r.);
- *dromones* (Theoph. Sim., VII 10,3);
- z uwagi na etymologię nazwy Sexaginta Prista (dziś Ruse), gdzie za czasów Wespazjana znajdowała się być może jedna ze stacji Classis Flavia Moesica¹⁷, należy przyjąć, że przynajmniej w I w. n.e. wojenna flota na Dunaju miała też okręty typu *pristis*¹⁸;
- do celów wojskowych były też używane *rates* czy *ratiariae*¹⁹, które dały za-

¹² Por. C. Torr, s. v. *Navis*, DA IV (1918), s. 27; Ch. G. Starr, *Classical Philology* XXXV 1940, s. 373 n.; idem, *The Roman Imperial Navy*, 31 B. C. – A. D. 324, Cambridge 1941, s. 81, 115.

¹³ Por. nieaktualne już częściowo zestawienie sporządzone przez Brandisa (s. v. *Danubius*, RE IV (1901), 2122 nn.) oraz F. Miltnera, s. v. *Seewesen*, RE Suppl. V (1931), 957 nn.

¹⁴ O. R. Fink, JRS XLVIII 1958, s. 102 nn.

¹⁵ Por. też *liburna* „*Sagitta*” w składzie classis Fl. Moesica w Chersonesie (E. I. Solomonik, *Novyje epigrafičeskie pamiatniki Hersonesa*, Kiev 1973, nr 189, s. 225 nn.), *milites liburnarii* w składzie wojsk Panonii i Noricum w okresie późnego Cesarstwa (Not. Dign. Occ. XXXIII 26 - 27, 37, 40 - 41). Źródła pisane dotyczące liburn zostały zebrane przez S. Panciera, *Epigraphica* XVIII 1956, s. 130 - 156.

¹⁶ Por. R. Rémondon, *Revue de Philologie* XXVIII 2, 1954, s. 210; A. Aricescu, *Armata in Dobrogea romană*, București 1977, s. 120.

¹⁷ G. Seure, RA 1915, s. 186 - 192; V. Velkov, *Epigraphica* XXVII 1965, s. 90 - 109.

¹⁸ Szeroki i długi okręt wojenny na wiosła (P. Gaucier, s. v. *Pristis*, DA IV (1918), s. 657).

¹⁹ Wielkie i szerokie barki pełniące zwykle funkcję promów (P. Gaucier, s. v. *Ratis*, DA IV (1918), s. 814 n.; P.-M. Duval, *MEFR* LXI 1949, s. 138, nr 14).

pewne nazwę miastu Ratiaria (dziś Arčar), gdzie poświadczona jest wyraźnie stacja floty²⁰.

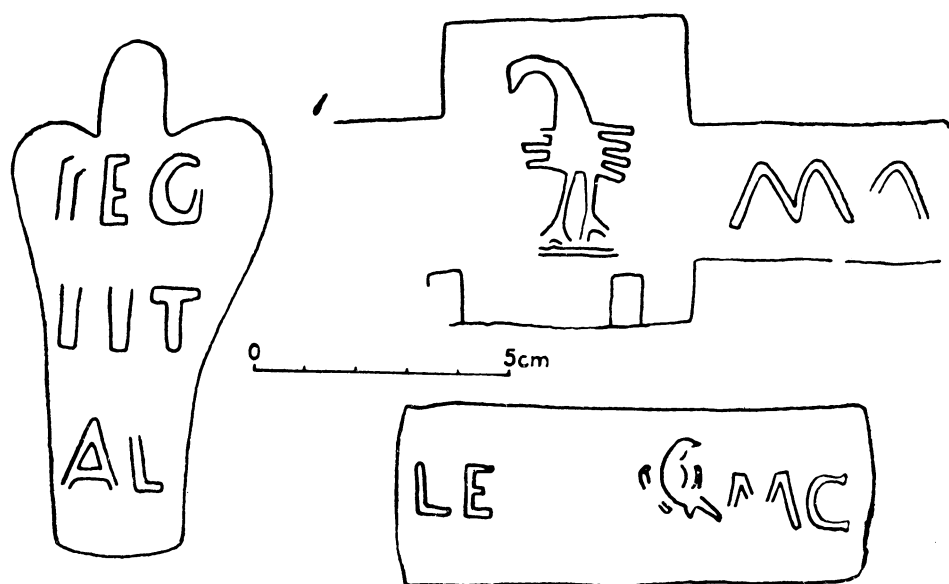
Z powyższego zestawienia można na samym wstępie wyeliminować *naves frumentariae* i *amnicae*, które zapewniały zaopatrzenie armii. Pierwsze robiły to za Trajana, drugie w okresie późnego Cesarstwa. Jest mało prawdopodobne, by w obu tych grupach znajdowały się typowe okręty wojenne. Podobnie należy postąpić z *plateypegia*, które z nad Nilu zostały wyprowadzone na Dunaj dopiero pod koniec III w.²¹ Zresztą tych szerokich barek o płaskim dnie nie sposób identyfikować z przedstawionymi na stemplach z Novae. Wczesnobizantyńskie *dromones*, okręty wojenne podobne zresztą do rzymskich liburn, oraz *lusoriae*, znane dla dolnego Dunaju z rozporządzeń cesarskich z V w., należałoby również wyeliminować z uwagi na późne poświadczenie w źródłach. Ze względu na kształt lub bardzo małe rozmiary trzeba również pominąć *rates* względnie *ratiariae* oraz scytyjskie *musculi*. W grę wchodziłyby zatem: *pristis*, *lembus* i *liburna*. Ze względu na rozpowszechnienie liburn we flotach rzymskich okresu Cesarstwa i wyraźne poświadczenie obecności tego typu okrętów na wodach Dunaju w składzie floty mezyjskiej interesującego nas okresu skłonni jesteśmy opowiadać się za taką właśnie identyfikacją. Zdajemy sobie przy tym sprawę, że precyzyjne określenie typu jest tu z wielu względów wręcz niemożliwe. Część wyżej wymienionych nazw wskazuje raczej na przeznaczenie statków niż typ konstrukcji (np. *naves frumentariae*). Trzeba również pamiętać, że budowa statków i okrętów nie była w starożytności znormalizowana (realizowana według typowych projektów) i z pewnością poszczególne egzemplarze tych samych typów mogły się dość istotnie różnić między sobą. Mamy chyba jednak pełne prawo domyślać się, że upowszechnienie terminu *liburna* na określenie najbardziej standardowego typu okrętu sprawiało, że dla żołnierzy lądowych wojsk naddunajskich garnizonów każdy długi i poruszany wiosłami okręt wojenny był zapewne liburną.

Z poruszonym wyżej problemem identyfikacji wiąże się kolejne pytanie. Czy przedstawienia na ceglach i dachówkach z Novae były banalnymi, uproszczonymi rysunkami konturów oglądanych często okrętów, które trafiały na stemple przede wszystkim dlatego, że nadawały się dobrze na kadr dla napisu, czy też kryła się pod tą oprawą specyficzna dla legionu treść? Już pobieżna nawet kwerenda wśród stempli innych legionów wskazuje, że i ta druga ewentualność ma wszelkie szanse prawdopodobieństwa. Takiego znaczenia nie mogły chyba mieć w Novae typy stempli z nazwą legionu wpisaną w schematyczne wyobrażenie orła, w przeciwieństwie do podobnych przedstawień innego dolnomezyjskiego legionu, legionu V Macedońskiego, dla którego orzeł obok byka był specyficznym godłem²² (ryc. 4). Omawiane

²⁰ V. Velkov, Eirene V 1966, s. 157.

²¹ Rémondon, o.c., s. 204 nn.

²² Stemple legionu V Mac. z przedstawieniem orła z Oescus publikuje T. Kovačeva (Izvestija na Muzeita v Severozapadna B'lgarija V 1980, ryc. 5). O symbolach legionu V Macedonica zob. E. Ritterling, RE XII 2 (1925), 1373.

Ryc. 4. Stemple z Novae i Oescus z przedstawieniami orłów

zabytki z Novae intrygują tym bardziej, że w dostępnym nam częściowo materiale porównawczym znad Renu i Dunaju nie znajdujemy na stemplach połączenia nazwy legionu z wizerunkiem okrętu.

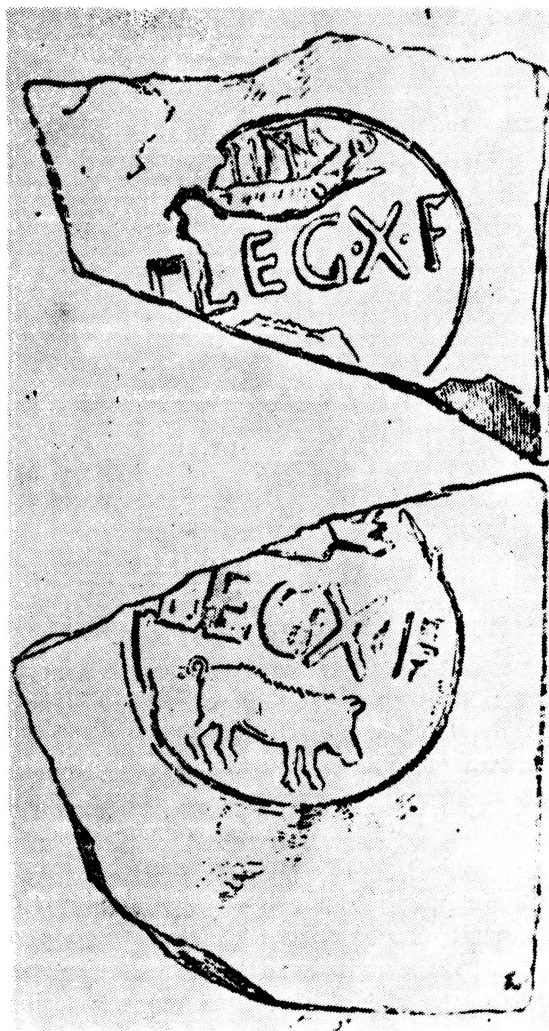
Pewną analogię dla stempli „okrętowych” z Novae stanowić mogą odciski stempli na ceglach legionu X Fretensis z Jerozolimy²³ (ryc. 5). W powszechnej opinii widniejący na tych stemplach okręt (*trirema*?) był jednym z symboli tego oddziału i nawiązywał, tak jak i jego przydomek, do miejsca, w którym początkowo stacjonował lub dokonał jakiegoś znacznego, militarnego czynu²⁴. Związki tej jednostki z morzem, wyrażone m.in. przedstawieniem Neptuna na bazie posągu Hadriana czy znowu wyobrażeniem okrętu na monecie legionowej Victorinusa, są bodaj wyraźniej uchwytnie dopiero w okresie Cesarstwa²⁵. Istotną i być może znaczącą różnicą ikonograficzną zachodzącą między stemplami z Novae i Jerozolimy jest fakt, że na stemplach legionu X Fretensis wizerunek okrętu nie tworzy oprawy dla napisu, lecz tak jak obraz dzika — zwierzęcego godła legionu — występuje obok i ma równorzędny z napisem walor. Podobna uwaga może dotyczyć również przedstawień orłów na stemplach legionów I Italica i V Macedonica. Za kolejną analogię mógłby posłużyć stempel z Moguncji²⁶ z przedstawieniem okrętu

²³ R. Cagnat, s. v. *Legio*, DA III (1904), s. 1074, ryc. 4428.

²⁴ Cagnat, l.c.; Ritterling, o.c., 1374 n.; H.M.D. Parker, *The Roman Legions*, Oxford 1928, s. 261 n., 268.

²⁵ Ibidem; Starr, *The Roman...*, s. 81, 115.

²⁶ CIL XII 12348, 5 (stempel 10 na s. 63).

Ryc. 5. Stempel na cegle legionu X Fretensis z Jeruzolimy

i nie poddającymi się interpretacji literami *GF*; tu jednak związek ze stacjonującą w Mogontiacum *legio XXII Primigenia* nie jest oczywisty.

Mało prawdopodobne wydaje się, by okręt był godłem legionu z Novae. Pośród znanych symboli tej jednostki (dzik, byk, byk morski), pierwszy, który nawiązywał chyba do włoskiego pochodzenia oddziału, był najważniejszy, a dopiero trzeci stanowił jedyny, wątpliwy zresztą, akcent morski w herbarzu legionu. Zbyt słabo znamy koleje zmagania z najazdami plemion zadunajskich u progu panowania Wespazjana, później także wojen Cesarstwa Domicjana z Dakami, by móc stwierdzić, że legion I Włoski wkrótce po przybyciu do Mezji w początkowych latach swego

istnienia otrzymał okrętowe godło w następstwie specjalnych dokonań militarnych. Niewiedza nasza w tym względzie nie pozwala jednak na zdecydowane wykluczenie takiej możliwości. Tuż po przybyciu nad Dunaj legion poważnie wykrawił się w 69 lub 70 r.²⁷, a uczestnicząca w tej kampanii flota dunajska została wkrótce reorganizowana i otrzymała od Wespazjana (?) zaszczytny przydomek *Flavia (classis Flavia Moesica)*²⁸.

W próbach interpretacji znaczenia „okrętowych” stempli z *Novae* z wielką ostrożnością należy także brać pod uwagę istnienie małej eskadry podporządkowanej legatowi legionu. Dopuszczał taką możliwość G. Ch. Starr dla górnomezyjskiej *legio VII Claudia* sugerując, że podobny system funkcjonował nad Renem²⁹. Podstawa źródłowa dla takiego twierdzenia jest skromna, chociaż jak się zdaje wystarczająca. Należy przede wszystkim zwrócić uwagę na przechowywany w *Digesta* (L 6, 7) fragment zaginionego dzieła Tarruntenusa Paternusa, biegłego w sprawach wojskowych prawnika z drugiej połowy II w., który to fragment zawiera wyliczenie *immunes legionis*. Są pośród nich wspomniani *gubernatores* i *nauegii*³⁰. Zarezerwowanie miejsca w strukturze organizacyjnej legionu dla sterników i specjalistów od budowy okrętów (szkutników) można tłumaczyć tym, iż przewidywano w razie potrzeby możliwość tworzenia – w ramach tej największej jednostki taktycznej w armii rzymskiej – pododdziałów floty odpowiednich do pojawiających się zadań. Ta informacja pochodząca od Tarruntenusa Paternusa znajduje pełne poświadczenie w źródłach epigraficznych. *Gubernator legionis* występuje w inskrypcji z Eboracum³¹, a *nauegus* w napisie z Mogontiacum³². Warto też tutaj przytoczyć przypadek żołnierza legionu VII Claudia z Naissus, który przygotowywał się do pełnienia zawodu (czy raczej służby) marynarza³³. Walor pośrednich przesłanek mają natomiast dane z *Notitia Dignitatum* o pozostających pod dowództwem *praefecti legionum* czy *praefecti ripae legionum* oddziałach floty m.in. z liburnami w Noricum, Panonii i Scytii³⁴. Być może podobna sytuacja w okresie późnego Cesarstwa miała też miejsce nad Renem³⁵.

Z powyższym wiąże się bezpośrednio sprawa *navalia legionis* – stoczniowych

²⁷ Ritterling, o.c., 1410.

²⁸ Starr, *The Roman...*, s. 132 n.; Velkov, *Epigraphica*, XXVII 1965, s. 105.

²⁹ Starr, *The Roman...*, s. 137.

³⁰ Por. A. Passerini, *Legio*, DE IV (1950), s. 603.

³¹ RIB 653: *M. Minu(cius) Aude(ns) mil(es) leg(ionis) VI Vic(tricis), guber(nator) leg(ionis) VI*.

³² AE 1911, 225: *veterano leg(ionis) XXII P. P. F. nauego*.

³³ CIL III 14567: *Cassis Candidus, miles leg(ionis) VIII Cl(audiae) disce(n)s epibeta*. Por. B. Dobson w: A. V. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln 1967, s. XVI i A. Passerini (s. 610, nr 105).

³⁴ *Milites liburnarii* w Panonii i Noricum, *cohors musculorum scythicorum* i *classis in platiepigiis* w Scythii (Not. Dign. Occ. XXXIII 26 n., 37, 40 n.; Or. XXXIX 35).

³⁵ Por. ołtarz z Bonn wystawiony przez Aureliusza Perula, którego funkcję H. Nesselhauf (BRGK 27, 1937, s. 103 n., nr 186) proponuje odczytywać: *p(rae)p(ositus) l(iburnariorum) rip(a)e Rheni leg(ionis) I M(inerviae)*.

i portowych urządzeń, których funkcjonowanie podporządkowane było odpowiednim służbom legionowym. Bardzo interesujące dedykacje z końca II w. z Mogontiacum, wystawione przez *signiferi leg. XXII Pr. optiones navaliurum*³⁶, sugerowały istnienie tam legionowej stoczni. W świetle napisów na ceglach z Siscia i Savaria hipotetyczne *navalia legionis* w Mogontiacum należałoby jednak rozumieć jako cegielnie lub miejsca składowania cegieł³⁷. Jak dotąd sprawa wydaje się nie rozstrzygnięta³⁸. Nie można jednak wykluczyć, iż istnieje ścisły związek między wojskowymi czy też cywilnymi stoczniami i portami a funkcjonującymi na ich terenie cegielniami względnie składami cegieł. Wydaje się, że nazwa *navalia* w znaczeniu cegielnia lub skład cegieł nie występuje poza kontekstem kompleksu urządzeń portowych. Nie mówiąc już o roli Mogontiacum, warto przypomnieć, że Siscia, na terenie której występuje ten termin, odgrywała w epoce Cesarstwa istotną rolę jako port flot rzecznych³⁹. Dodajmy wreszcie, że badania archeologiczne potwierdziły istnienie portów rzecznych bądź doków w pobliżu wielu twierdz legionowych (Caerleon, Chester, York, Regensburg, Lauriacum). Stemple flot prowincjonalnych na ceglach oraz groby marynarzy mogą wskazywać, że niektóre porty znajdujące się koło twierdz legionowych były jednocześnie stacjami marynarki wojennej⁴⁰.

Na tym tle związki Novae i stacjonującej tam *legio I Italica* z Dunajem i flotą dunajską częściowo mogą się wydać dość specjalnej natury. Po ewentualnym współdziałaniu legionu z *classis Moesica* w 69 lub 70 r. przez dłuższy czas pozostaje on najbliższym i jedynym sąsiadem dla *praefectura classis Moesicae et ripae Danuvii*, z główną stacją floty być może w Sexaginta Prista⁴¹. Jeśli wierzyć indentyfikacji sceny XXV z kolumny Trajana z Novae, istniał tu port, do którego przybiły w pierwszej wojnie dackiej statki transportowe i liburny. W świetle znalezisk ołowianych plomb z Novae z napisem *Imp(erator) Tr(aianus)*⁴², domysł ten wydaje się prawdo-

³⁶ CIL XIII 6712, 6714. Tylko w stoczni pracować mógł upamiętniony nagrobkiem (AE 1911, 225) weteran legionu XXII Primigenia naupegus. Por. też *vicus navaliurum* w Mainz (CIL XIII 11827).

³⁷ CIL III 11382 (Siscia): *III kal. Augustas Severus et Candidus in hoc navali CCCLXXX. Artemas et Euhymenus in alio navali CCCLXXX*; 14360, 20 (Savaria): ... *Scandulam et tegerunt naval(e)* ...; A. V. Domaszewski i O. Hirschfeld, CIL III, suppl. 1, p. 1804; CIL XIII, 2 p. 303.

³⁸ Por. dość rozbieżne opinie: Ritterling, o.c., 1808; M. Besnier, s. v. *Mogontiacum*, RE XV 2 (1932), 2425; Starr, o.c., s. 148; D. Baatz, *Mogontiacum*, Berlin 1962, s. 83 n.; H. von Petrikovits, Mainzer Zeitschrift LVII 1963, s. 29 (*non vidimus*); G. Spitzlberger, Saalburg Jahrbuch XXV 1968, s. 80.

³⁹ M. Fluss, *Siscia*, RE III (1927), 362.

⁴⁰ Starr, o.c., s. 140, 148.

⁴¹ E. Doruțiu-Boilă, w: *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*, Köln 1977, s. 289 - 296.

⁴² K. Žuglev, GSUFF LIX 3 1965, s. 250, fig. 60; L. Mrozewicz, Archeologia XXXII 1981 (1984), s. 79 - 80, 82.

podobny. Na ten sam czas (ok. 100 r.) jest tu udokumentowana stacja celna⁴³. Nad działalnością stacji legion sprawował zapewne kontrolę, już choćby dlatego, że Dunajem docierała do niego część zaopatrzenia, o czym może świadczyć brązowy ciężarek sygnowany imieniem legata legionu z Novae i znaleziony nad Dunajem, prawdopodobnie w okolicy Ruse⁴⁴. Na wyraźne związki gospodarcze Novae z Dunajem wskazuje płyta nagrobna Iuliusa Iero, negotiatora⁴⁵, znakomicie zinterpretowana przez J. Kolendo⁴⁶. Na tej pochodzącej z I w. n.e. inskrypcji znajdują się schematyczne przedstawienia dwóch beczek. Być może jest to świadectwo uprawianego w Novae procederu „przepakowywania” wina i oliwy z amfor w beczki celem dalszego transportu lądowego w kierunku północnym, na ziemie oddalone od Dunaju⁴⁷.

Związki floty mezyjskiej i legionu z Novae zacieśniły się bardzo od drugiej połowy II w., od kiedy to możemy stwierdzić udział pododdziałów *legio I Italica* w *vexillationes* dolnomezyjskiej armii na północnych brzegach Morza Czarnego (Tyras, Olbia, Chersones, Charaks)⁴⁸. Towarzyszą im tam niezmiennie oddziały floty. Z nielicznymi wyjątkami owe *vexillationes* pozostają pod komendą oficerów z *legio I Italica*. Znacząca jest tu jedna inskrypcja z Chersonezu, wskazująca na podporządkowanie trierarchy floty mezyjskiej trybunowi z *legio I Italica*⁴⁹. W chersoneskiej eskadrze poświadczony jest udział liburny o nazwie „Sagitta”⁵⁰. Gdyby słuszne było uzupełnienie innej inskrypcji z Chersonezu dokonane przez E. I. Solomonik⁵¹, prawdopodobny byłby także domysł o istnieniu jednostki floty należącej do legionu I Italskiego. Także na północnym odcinku Dunaju, w Dobrudży, obserwować możemy bliskie współdziałanie floty mezyjskiej i naszego legionu. W Noviodunum, głównej stacji floty w II i III w., stacjonuje także *vexillatio* legionu z Novae, podobnie też było zapewne w Orlovka (Aliobrix?) i Barboşi na północnym

⁴³ AE 1940, 100, Cf. H. Nesselhauf, *Epigraphica* I 1939, s. 334; S. J. de Laet, *Portorium*, Brugge 1949, s. 204.

⁴⁴ CIL III 784 = ILS 8640. Dla roli zaopatrzenia wojsk Dunajem zob. tzw. *papyrus Hunt* (Fink).

⁴⁵ CIL III 7442.

⁴⁶ J. Kolendo, *Archeologia* XVI 1965, s. 132 - 138.

⁴⁷ Por. I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj 1974; J. Trynkowski, *Archeologia* XXVI 1975, s. 193.

⁴⁸ Ritterling, o.c., 1412; R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Köln 1967, s. 90 nn.; zob. też B. G. Peters, *Morskoe delo v antiŭnyh gosudarstvah Severnogo Pričernomorja*, Moskva 1982. Jest to najpełniejszy jak dotąd przegląd źródeł i stanu badań dotyczący wymienionej w tytule problematyki.

⁴⁹ CIL III 14214, 34. Por. D. Kienast, *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, Bonn 1966, s. 112.

⁵⁰ Solomonik, 1. Zwraca uwagę, że jedyne poświadczone dla *classis Flavia Moesica* typy wchodzących w jej skład okrętów to liburny.

⁵¹ Solomonik, s. 232 nn., nr 190: — — — *Val]/[e]ria[nus]* — — — *le[g(ionis)] I Ital(icae) et / cl(assis) Herc(culi) posuit*. Inaczej G. Alföldy, *Gnomon* 56, 1985, s. 785.

brzegu Dunaju oraz być może również w Dinogetia⁵². Flota dunajska uczestniczyła prawdopodobnie nie tylko w zaopatrzeniu poszczególnych garnizonów, lecz w warunkach wojennych pomagała także w szybkim przemieszczaniu legionowych *vexillationes*. Znaczące są być może w tym kontekście dedykacje religijne. Jedyne znane dedykacje legionistów z *legio I Italica* dla Neptuna i lokalnego bóstwa rzeki nie pochodzą z Novae, lecz od żołnierzy i centuriona rzuconych daleko od swej siedziby *vexillationes*⁵³.

W samym Novae *classis Flavia Moesica* nie zostawiła żadnego śladu w znanym materiale epigraficznym, co nie przeszkadza zresztą niektórym badaczom widzieć i tutaj stację floty mezyjskiej⁵⁴. Tymczasem stosunkowo bezpiecznie można twierdzić jedynie, że tak jak i inne twierdze legionowe na Renie czy Dunaju, Novae posiadało port i być może również doki. Sugerują to obserwacje kolegów bułgarskich poczynione latem 1982 r., przy bardzo niskim stanie wody, oraz wyniki kilku sondaży na plaży naprzeciw murów twierdzy⁵⁵. Większe instalacje portowe i stoczniowe umożliwiające postój, budowę i naprawy całych flotylli, znajdowały się prawdopodobnie w pobliskim Dimum. Tak przynajmniej proponuje dość przekonująco D. Mitova-Džonova, na podstawie pozostałości licznych sztucznych kanałów prowadzących od brzegu daleko w głąb lądu i dunajskiej wyspy Belene⁵⁶. W Dimum lokalizuje ona siedzibę prefekta *navium amnicarum et militum ibidem deputatorum*, w odniesieniu do których *Not. Dign. Or.* (XL 36) nie podają miejsca stacjonowania. Jeśli pogląd jej jest słuszny, to prawdopodobnie i w pierwszych wiekach naszej ery gdzieś w pobliżu znajdowała się duża stacja floty mezyjskiej czy tylko jej *navalia*. Za takim przypuszczeniem przemawia, oprócz dogodnych warunków naturalnych miejsca (zaciszne odnogi, naturalne kanały i wysepki), także znaczna koncentracja śladów osadniczych wokół starożytnego Dimum, w tym także ślady kilku instalacji obronnych. Stąd pochodzą również materiały budowlane noszące stemple legionu I Italickiego.

Niezależnie od względnej różnorodności źródeł przemawiających za bliskimi związkami Novae i stacjonującego tam legionu z Dunajem i flotą mezyjską, sprawę znaczenia stempli „okrętowych” z Novae należy uznać za nie rozstrzygniętą. Również możliwe jest bowiem rozumienie przedstawienia jako banalnego rysunku płynącej

⁵² Por. E. Doruțiu-Boilă, *SCIV XXIII* 1, 1972, s. 45 - 62. Na niektórych z wymienionych stanowisk sama obecność cegieł ze stemplami, bez dodatkowych dowodów, narzuca pewną ostrożność.

⁵³ CIL III 14433 (*Tropaeum Traiani*); AE 1930, 74 (Günzburg).

⁵⁴ H. D. L. Viereck, *Die römische Flotte. Classis Romana*, Hereford 1975, s. 225.

⁵⁵ Stwierdzona została obecność dwóch kilkudziesięciometrowej długości konstrukcji (drewnianej i kamiennej), służących do wciągania na brzeg dużych łodzi, oraz jednego muru, również prostokątnego do brzegu. Jak dotąd nie ma bezpiecznych danych do datowania odkrytych resztek.

⁵⁶ D. Mitova-Džonova, *Arheologičeski pametnici v plevenski okr'g*, Sofia 1979, s. 55; eadem, *Čitalište* 1980, 2, s. 24 - 26. Za nieporozumienie trzeba uznać określanie przez autorkę sztucznych kanałów koło Dimum terminem „plateypegia”.

Dunajem liburny, jako symbolu legionu stacjonującego nad Dunajem, znaku legionowej flotylli (jej istnienie należy uznać za możliwe i prawdopodobne — choć nie udowodnione), czy także znaku *navalia legionis*. Nie sposób dzisiaj opowiedzieć się wyraźniej za którąkolwiek z wymienionych możliwości interpretacyjnych. Można jedynie najogólniej stwierdzić, że „okrętowe” stemple z Novae są dowodem i wyrazem związków legionu I Italskiego z Dunajem.

THE „SHIP” STAMPS OF THE FIRST ITALIAN LEGION ON BRICKS AND ROOFTILES IN NOVAE

Summary

The subject of the article is the analysis of 22 stamps of the First Italian Legion (stationed in Novae in the Lower Moesia), impressed on bricks and rooftiles, containing schematic representation of a ship. In the first part of their article the authors determine what kind of ship may be concerned here. Starting from the iconographic analysis (among other things images of ships on the Trajan column) and written sources (among others *Notitia Dignitatum*, *Ammianus Marcellinus*, *Codex Theodosianus*) the authors declare themselves in favour of the thesis that liburna is presented on the stamps.

In the second part the authors focus their attention and considerations on the possible content which may be found in the image of the ship in connection with the First Italian Legion. In this connection the authors analyse all the known reports about the relationship: the legion-the fleet in general, and then of the First Italian Legion in particular. The latter must have been in close relationship with Flavia Moesica classis, operating on the Danube and in the northern coast of the Black Sea. Nevertheless the problem of the meaning of „ship” stamps of Novae should be considered as still unresolved. Apart from relations with the fleet it is possible as well to understand this representation as a banal picture of the liburna afloat on the Danube, as a symbol of the Legion stationed on the Danube, the sign of the legion's flotilla (if such a flotilla existed at all) or as a sign of the *navalia legionis*. It can only be most generally claimed that „ship” stamps from Novae are the evidence and expression of relations of the First Italian Legion with the Danube.